

Л. М. Палюх*

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Примусові заходи виховного характеру є засобом кримінально-правового впливу до неповнолітніх, які вчинили злочини, суспільно небезпечні діяння, що містять ознаки діянь, передбачених в Особливій частині Кримінального кодексу України, і містять значний виховний потенціал. Зважаючи на це, важливим є питання про забезпечення ефективного виконання рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру. Аналіз чинного законодавства України, що регулює порядок виконання рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру, практика його застосування засвідчує, що передбачений у чинному законодавстві України порядок застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру потребує вдосконалення, оскільки містить низку прогалин, неузгодженостей між собою окремих норм, що породжує труднощі у правозастосовчій практиці і в кінцевому рахунку призводить до відсутності контролю за належним виконанням рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

Питання про правове регулювання підстав та порядку застосування примусових заходів виховного характеру досліджували у своїх працях такі вітчизняні науковці, як В. М. Бурдін, Т. О. Гончар, Е. Б. Мельникова, В. М. Мороз, А. А. Музика, Г. М. Омеляненко, О. О. Ямкова. Однак у працях зазначених науковців питання про порядок виконання примусових заходів виховного характеру досліджувалося до внесення останніх змін у законодавство, що регулює відповідний порядок.

На сьогодні, у зв'язку з внесенням змін у низку норм чинного законодавства України, що стосуються статусу органів, посадових осіб, які згідно з чинним законодавством України виконували деякі функції щодо виконання примусових заходів виховного характеру, питання про порядок виконання цих заходів знову привертає до себе увагу, оскільки з'явилися нові проблеми, що стосуються правового регулювання цього порядку.

У коментарі до п. 23.1 Пекінських правил, що містить назву "Ефективне виконання рішення", зазначено, що рішення у справах неповнолітніх більшою мірою, ніж у справах дорослих, може справити вплив на життя правопорушника протягом тривалого періоду часу¹. Тому важливе значення має нагляд за виконанням рішення з боку компетентного органу влади чи незалежного органу (комісії у справах поручительства, служби системи пробації, установи соціального забезпечення молоді та інших).

Необхідно погодитися з тим, що в разі застосування до неповнолітніх правопорушників заходів громадського впливу зростає роль виховної діяльності з виправлення правопорушників, оскільки особа залишається у тому соціальному оточенні, в якому перебувала до вчинення суспільно небезпечного діяння. Це підвищує потенційну можливість рецидиву правопорушень². Необхідно погодитися з думкою тих авторів, які зазначають, що без механізму належного виконання примусових заходів виховного характеру ці заходи часом сприймаються підлітками як можливість запобігти покаранню. Не підкріплені необхідною соціально-реабілітаційною роботою, вони не несуть в собі виправного заряду³. Зокрема, з цього приводу В. Хомич зазначає, що чинне кримінальне

© Палюх Л. М., 2009

* асистент кафедри кримінального права і кримінології Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук

¹ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних («Пекинские правила») // Советская юстиция. — 1991. — № 12. — С. 22-24 (начало); Советская юстиция. — 1991. — № 13. — С. 19-21; Советская юстиция. — 1991. — № 14. — С. 22-25 (окончание).

² Яницька Н. Запобігання злочинній діяльності груп молоді корисливо-насильницької спрямованості // Право України. — 2000. — № 6. — С. 98.

³ Восстановительное правосудие для несовершеннолетних и социальная работа. Учебное пособие / Под ред. Л. М. Карнозовой. — М.: МОУ Центр «Судебно-правовая реформа», 2001. — С. 254; Мачужак Я. В., Лавровська І. Б. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів // Вісник Верховного Суду України. — 2005. — № 7 (59). — С. 42; Хомич В. Введение ювенальной юстиции в Республике Беларусь: стандарты и перспективы // Юстиция Беларуси. — 2004. — № 10. — С. 26

законодавство виявляє формальний лібералізм щодо системи заходів поведінки з неповнолітніми, які порушили кримінальний закон, але не передбачає функціонально-діяльної, взаємопов'язаної системи заходів виправного характеру, визначених судом.

У зв'язку з цим важливим є забезпечення системи дієвого контролю за поведінкою неповнолітніх, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру.

В чинному законодавстві України не визначено органу чи посадової особи, на яких покладалося б здійснення контролю за виконанням рішення суду про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, не пов'язаних з направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків.

У п. 19 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 15 травня 2006 року "Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру" зазначено, що з метою здійснення контролю за виконанням примусових заходів виховного характеру суд своєчасно інформує про це рішення уповноважених осіб служби у справах неповнолітніх та кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Відповідно до п. 3 цієї постанови представники органу у справах неповнолітніх, на який покладено виконання судового рішення про застосування до неповнолітнього примусового заходу виховного характеру, зобов'язані здійснювати ефективний контроль за його поведінкою і в разі ухилення від застосування призначеного судом заходу постійно аналізувати й усувати причини ухилення та запобігати йому надалі⁴.

Водночас слід зауважити, що серед повноважень служб у справах дітей, визначених Законом України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" від 24 січня 1995 р., № 20/95-ВР, у ч. 2 ст. 4 зазначено повноваження відвідувати дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, перебувають на обліку в службі у справах дітей, за місцем їх проживання, навчання і роботи; вживати заходів до соціального захисту дітей. Серед повноважень кримінальної міліції у справах дітей в ч. 2 ст. 5 зазначеного закону також не вказано про здійснення контролю за застосуванням до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, а зазначено про таке повноваження, як відвідувати правопорушників, які не досягли 18 років, за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками)⁵. Такий стан правового регулювання розглядуваного питання створює певну невизначеність і в провозастосовчій практиці стосовно механізму звернення до виконання рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

Так, з вивчених мною у судах Львівської області 150 справ, у яких до неповнолітніх були застосовані примусові заходи виховного характеру, у 35 % цих справ копії постанов суду про застосування примусових заходів виховного характеру, що не пов'язані із направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи, направлялися з суду із супровідним листом, де зазначалось формулювання "для відома та виконання", у районні відділи внутрішніх справ — відділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх; у 28 % справ — одночасно у відділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх та відділи у справах неповнолітніх Львівської міської ради (служби у справах неповнолітніх). У 20 % вивчених справ копії постанов суду, в яких щодо неповнолітніх були застосовані примусові заходи виховного характеру у вигляді передачі під нагляд батьків, направляли "для відома та виконання" батькам та іншим законним представникам неповнолітнього, яким він був переданий під нагляд, і одночасно відділам кримінальної міліції у справах неповнолітніх, відділам у справах неповнолітніх, директорам шкіл, де навчалися неповнолітні. У 17 % справ не було жодних документів про звернення до виконання рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

В ч. 2 ст. 105 КК України передбачено примусові заходи виховного характеру, які є різними за своєю сутністю, характером, виконання кожного з них має свої особливості. Так, зокрема, примусовий захід виховного характеру у виді застереження згідно з пунктом п'ятим постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року, № 2 може

⁴ Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 р., № 2 // Постанови Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах (2-е вид., змін, і доп.). — К.: Видавничий дім «Скіф», 2006. — С. 476, 474.

⁵ Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24.01.1995 р. // ВВР. — 1995. — № 6. — Ст. 35

бути зроблено шляхом роз'яснення судом неповнолітньому наслідків його дій та оголошення осуду за ці дії, а також попередження про більш суворі правові наслідки, які можуть настати в разі продовження ним протиправної поведінки чи вчинення нового злочину. Як видається, необхідно в законодавстві передбачити механізм контролю за поведінкою неповнолітнього, до якого застосовано цей захід, а також такий захід, як покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання, а також за виконанням таких примусових заходів виховного характеру, як обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього (п.п. 2-4 ч. 2 ст. 105 КК України).

Видається, що проблему правового регулювання здійснення контролю за виконанням рішень про застосування примусових заходів виховного характеру можна вирішити такими способами:

— передбачити в чинному законодавстві України окремий орган, на який би покладалося здійснення контролю за виконанням примусових заходів виховного характеру, а також за поведінкою неповнолітніх, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, що не пов'язані з направленням неповнолітніх до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків;

— виділити структурний підрозділ в службі у справах дітей, на який би покладалося виконання зазначених функцій;

— передбачити в структурі кримінально-виконавчої інспекції спеціалізований підрозділ, на який би покладалося здійснення контролю за виконанням примусових заходів виховного характеру, за поведінкою неповнолітніх, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, що не пов'язані з направленням неповнолітніх до спеціальної навчально-виховної установи (передбачених пп. 1-4 ч. 2 ст. 105 КК України), а також за поведінкою неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Відповідно до ст. 4 Закону України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей", серед основних завдань служб у справах дітей є координація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності; здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у спеціальних установах для дітей та інші повноваження. На підставі вищевказаного можна було б передбачити в КПК України норми, які б покладали функцію контролю за виконанням рішення суду про застосування примусових заходів виховного характеру на службу у справах дітей.

Слід зазначити, що раніше в законодавстві України було визначено правовий статус посадової особи, на яку покладалося здійснення комплексу заходів, пов'язаних з виконанням судових рішень щодо неповнолітніх, їх батьків (усиновителів), опікунів (піклувальників). Це — судовий вихователь. Зокрема, ч. 3 ст. 6 Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх" до внесення останніх змін до нього було передбачено, що при судах створюється інститут судових вихователів. Водночас з незрозумілих, на нашу думку, міркувань, цю норму було виключено на підставі Закону № 609-У від 7 лютого 2007 року "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх"⁶. Таким чином, на сьогодні в чинному Законі України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" не згадується про інститут судових вихователів. Водночас на виконання Закону України від 24 січня 1995 року спільним наказом Голови Верховного Суду України, Міністерства юстиції України, Міністерства освіти України від 15 листопада 1995 року було затверджено Положення про судових вихователів. Інститут судових вихователів так і не був впроваджений у життя. На сьогодні після внесення зазначених вище змін до зазначеного вище закону цей наказ як підзаконний нормативно-правий акт, який був прийнятий

⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх: Закон України від 07.02.2007 р. // ВВР. — 2007. — № 15. — Ст. 194.

відповідно до закону і на його виконання фактично не має юридичної сили, оскільки відсутня норма, на виконання якої він був прийнятий.

Однак, на нашу думку, відмова від інституту судових вихователів є недоцільною, по-перше, виходячи з повноважень, які мали б бути покладені на судових вихователів згідно з зазначеним вище Положенням. Зокрема, як видається, закріплення в законодавстві України інституту судових вихователів наблизило б законодавство України до міжнародних стандартів з цих питань і було б позитивним з огляду на позитивний досвід зарубіжних країн, де існують аналогічні інститути у забезпеченні належного виховного впливу щодо неповнолітніх, до яких застосовано кримінальне покарання, не пов'язане з позбавленням волі, чи виховні заходи. Інститут посадових осіб при судах, на які покладено здійснення низки виховних функцій при виконанні судових рішень щодо неповнолітніх, раніше відомий історії вітчизняного кримінального судочинства. Крім того, розглядуваний інститут відображений у чинному кримінально-процесуальному законодавстві.

У ч. 4 ст. 105 КК України, яка має назву “Звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру”, зазначено: “Суд може визнати за необхідне призначити неповнолітньому вихователя в порядку, передбаченому законом”. Зі змісту цієї норми КК України можна було б дійти висновку про те, що тут йдеться про призначення судового вихователя. Однак з цього приводу Пленум Верховного Суду України у п. 4 Постанови від 15 травня 2006 року роз'яснює, що поряд із застосуванням одного чи декількох із примусових заходів виховного характеру суд може в передбаченому законом порядку призначити неповнолітньому вихователя з урахуванням позитивних даних про певну особу та її здатності благотворно впливати на поведінку неповнолітнього. Видається, що в даному випадку було б доцільно призначати неповнолітньому саме судового вихователя, зважаючи на повноваження, що покладаються на цю посадову особу згідно з зазначеним вище Положенням. Крім цього, відповідно до ч. 3, п. 3 ч. 2 ст. 105 КК України до неповнолітнього одночасно з іншими примусовими заходами виховного характеру може бути застосовано такий, як передача під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їх прохання [курсив мій. — Л. П.]. Тобто в останньому випадку такий громадянин і буде виконувати виховні функції щодо неповнолітнього. У зв'язку з цим видається, що в ст. 105 КК України слід помістити вказівку на призначення неповнолітньому судового вихователя, оскільки саме інститут судових вихователів створений для проведення педагогічної, виховної роботи з неповнолітніми, сім'ями, де проживають неповнолітні; статус судових вихователів визначений у вказаному вище Положенні про судових вихователів. Хоча на практиці інститут судових вихователів ще й досі не впроваджений у життя.

У ст. 445 КПК України передбачено, що при постановленні вироку, суд зобов'язаний в разі звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням чи застосування до нього покарання, не зв'язаного з позбавленням волі, обговорити питання про необхідність призначення неповнолітньому *громадського вихователя* [курсив мій. — Л. П.]. У чинному законодавстві України не визначено, хто може бути призначений громадським вихователем, які функції, завдання на нього покладаються. Видається, що в даному випадку доцільно замінити слова “громадський вихователь” на “судовий вихователь”.

Необхідно також зазначити, що КПК України не передбачає механізму призначення судового вихователя в разі прийняття рішення про застосування примусових заходів виховного характеру. У ст. 446 КПК України спеціально вказано, що в мотивувальній частині вироку в справі неповнолітнього повинно бути зазначено підстави, з яких суд вважає необхідним призначення громадського вихователя, а в резолютивній частині — про необхідність призначення громадського вихователя у випадках застосування покарання, не зв'язаного з позбавленням волі, або звільнення від покарання з випробуванням відповідно до ст. 104 КК України. Таким чином, у цій статті не згадано про рішення суду про звільнення неповнолітнього від покарання з застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Враховуючи коло повноважень судових вихователів, доцільно було б передбачити в кримінальному законодавстві положення про обов'язкове призначення судом неповнолітньому судового вихователя у разі застосування до неповнолітнього примусових

заходів виховного характеру, що не пов'язані з направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків, тобто тих, що передбачені в п.п. 1-4 ч. 2 ст. 105 КК України.

Отже, на основі викладеного вище можна дійти висновку про те, що проблему правового регулювання здійснення контролю за виконанням рішень про застосування примусових заходів виховного характеру можна вирішити такими способами:

— передбачити в чинному законодавстві України окремий орган, на який би покладалося здійснення контролю за виконанням примусових заходів виховного характеру, а також за поведінкою неповнолітніх, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, що не пов'язані з направленням неповнолітніх до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків; виділити структурний підрозділ в службі у справах дітей, на який би покладалося виконання зазначених функцій;

— передбачити в структурі кримінально-виконавчої інспекції спеціалізований підрозділ, на який би покладалося здійснення контролю за виконанням примусових заходів виховного характеру, а також за поведінкою неповнолітніх, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

Крім того, як видається, доцільно зберегти у вітчизняному законодавстві України інститут судових вихователів і передбачити в кримінальному і, відповідно, кримінально-процесуальному законодавстві України обов'язкове призначення судом судового вихователя в разі застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, що не пов'язані з направленням неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків, тобто тих, що передбачені в п.п. 1-4 ч. 2 ст. 105 КК України. Відповідні норми видається доцільним закріпити в ч. 4 ст. 105 КК України. При цьому в положенні, що міститься у ч. 4 ст. 105 КК України, слово "вихователь" замінити на "судовий вихователь".

Надалі окремих досліджень потребує питання про призначення, забезпечення контролю за належним виконанням такого примусового заходу виховного характеру, як направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків, а також про порядок виконання такого примусового заходу виховного характеру, як покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків. Правовий механізм виконання зазначеного примусового заходу виховного характеру також в законодавстві не визначений.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою кримінального права та кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол №... від... 2008 року)*

